

Мальчикова Д.С. Планування території регіону: суспільно-географічна концептуалізація / Д. С. Мальчикова // Український географічний журнал. – 2012. – № 1. – С. 23-29.

УДК 911.3:711.1.25

Д. С. Мальчикова

ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ РЕГІОНУ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

Д. С. Мальчикова

ПЛАНИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ РЕГИОНА: ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ

Херсонский государственный университет

Определены главные составляющие геопланирования, предложен вариант обобщения понятий, категорий, которые встречаются в понятийно-концептуальном поле исследования планирования территорий, в единую понятийно-терминологическую систему. Представлен вариант структурирования и анализа территории для потребностей геопланирования. Проанализированы проблемные аспекты регионального развития и осуществления государственной региональной политики, при решении которых особое значения принадлежит геопланированию.

D. S. Mal'chikova

Kherson State University.

THE TERRITORY PLANNING OF REGION: SOCIAL-ECONOMICS GEOGRAPHICAL CONCEPTUALIZING

Kherson State University

The main components of geoplanning are identified. The variant of generalization of the concepts and categories, which appears in conceptual and terminological research field of the territory planning into a single conceptual and terminological system, is presented. The version of the structuring and analysis of the territory for the needs of geoplanning is represented. The problematic aspects of regional development and implementation of state regional policy, in deciding which particular value belong geoplanning, are analyzed.

Багатовекторність та різноплановість сучасного розвитку України проявляються в усіх сферах життєдіяльності суспільства і знаходять своє відображення у широкому колі наукових досліджень в найрізноманітніших галузях знань. Суспільна географія з її специфічним об'єктом і предметом дослідження акцентує увагу на просторових аспектах життєдіяльності суспільства і, відповідно, займає провідні позиції у вирішенні багатьох актуальних проблем сучасності міждисциплінарного характеру. В їх колі бачимо перш за все питання, пов'язані із управлінням регіональним розвитком, взаємодією суспільства і природи, пошуком шляхів раціоналізації природокористування, створенням раціональної територіальної організації суспільства тощо.

Відображення загальнодержавного бачення актуальності цих проблем засвідчують численні концепції, стратегії, плани і програми соціально-економічного розвитку регіонів країни [4, 6, 7, 8], що формують багаторівневу державну регіональну політику в Україні протягом останніх років. Ключовим елементом цієї управлінської практики виступає стратегічне регіональне планування – сформований у рамках державної регіональної політики процес розробки стратегічних цілей, пріоритетів та програмних засобів їх досягнення, реалізація яких спрямована на забезпечення стабільно високого соціально-економічного розвитку регіону [11]. Разом з тим, обов'язковою складовою підготовки всіх стратегій регіонального розвитку виступає планування територій: будь-які проекти і рішення щодо економічного, соціального, демографічного, екологічного розвитку територій завжди містять різноманітні матеріали землеустрою, функціонального зонування території, придатності

території до тих чи інших видів землекористування тощо. Досвід розвинутих держав світу також свідчить про обов'язкову наявність містобудівної документації на всіх рівнях територіального управління, дотримання послідовності її розроблення, дотримання її проектних рішень.

Регіональне планування здійснюється в масштабах країн з їх особливостями, а також на міждержавному рівні. До того ж, регіональне планування, якщо воно обмежене державними кордонами, вже не дає можливості вирішувати найважливіші питання, пов'язані з економічною, екологічною, соціальною і ресурсною проблематикою. Про необхідність вироблення довгострокової політики планування територій на міждержавному рівні свідчить європейський досвід: заходи Ради Європи, пов'язані з просторовим плануванням, було розпочато ще у 1970 році у м. Бонні шляхом проведення першої Європейської конференції міністрів, відповідальних за просторове (регіональне) планування (СЕМАТ). СЕМАТ, переслідуючи спільну мету забезпечення сталого територіального розвитку Європейського континенту, вже неодноразово збирає разом представників країн-членів Ради Європи, включаючи Україну і формує відповідні документи [10, 22 тощо].

Саме в руслі участі України у такій просторово-планувальній інтеграції країн Європи (і враховуючи європейський досвід) було розроблено і законодавчо оформлено у 2002 році Генеральну схему планування території України [6], двома законами України розпочато роботу з розбудови національної і регіональних екологічних мереж [7, 8], підготовлено Рекомендації з планування території прибережної смуги морів (в рамках проекту ЄС «Співпраця щодо довкілля Чорного моря: Грузія, Молдова, Росія, Україна», 2009) [16] тощо. Деталізація і конкретизація планувальних рішень, передбачених цими документами, відбувається шляхом створення схем планування територій. Як правило, такі матеріали виконують роль допоміжного інструменту у розробленні та реалізації державної регіональної політики. Але при цьому підкреслимо, що у нещодавно прийнятому Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» стверджується пріоритетність саме містобудівної документації у складі стратегій регіонального розвитку: «...Програми розвитку регіонів та населених пунктів, програми господарського, соціального та культурного розвитку повинні узгоджуватися з містобудівною документацією відповідного рівня» [5, Ст. 5]. Цей базовий закон визначає перелік та ієрархію планувальної документації в Україні і відповідно до нього в країні має бути створено систему планувальних документів від Генеральної схеми планування території України до генеральних планів населених пунктів (рис. 1).

На жаль відзначимо, що ситуація щодо наповнення закону реальним змістом, тобто підготовкою відповідної планувальної документації, є досить напруженою. Для кожної адміністративно-територіальної одиниці (Автономна республіка Крим, 24 області, міста з особливим статусом Київ та Севастополь, 490 районів) та населеного пункту (29801 населений пункт!) закон встановлює обов'язкову наявність планувальних документів. Проте насправді абсолютна більшість адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів не має актуалізованої містобудівної документації. Незважаючи на це, всі зазначені кроки свідчать про зростання ролі планування територій в країні і, навіть, його виділення у окремий науковий напрям, співставний за вагою з соціально-економічним плануванням.

Активізація планування територій в регіонах України та нове законодавство з цих питань вимагає переосмислення теоретико-методологічної бази планувальної діяльності в межах територій різних масштабів та рангів. Поряд з цим особливим питанням постає визначення понятійно-термінологічного апарату планування територій, оскільки в сучасних наукових джерелах присутній термінологічний різнобій. Звичайно ж, законодавчо визначені термінологічні аспекти незамінні при вирішенні правових питань в сфері планування територій, але на наш погляд необхідним є уточнення і розширення уявлень про понятійно-термінологічний апарат планування територій.

Складові частини планування територій були розроблені в різних галузях, що викликало відсутність загально визнаної теоретичної бази й породило термінологічний різнобій. Осмислення поняття і визначення категорії «планування територій» як одного з найбільш

комплексних узагальнюючих понять суспільної географії, містобудування, регіональної політики - це процес змін, перетворення наукових думок, теорій, поглядів вчених в процесі розвитку їх наукової діяльності і формування наукового світогляду.

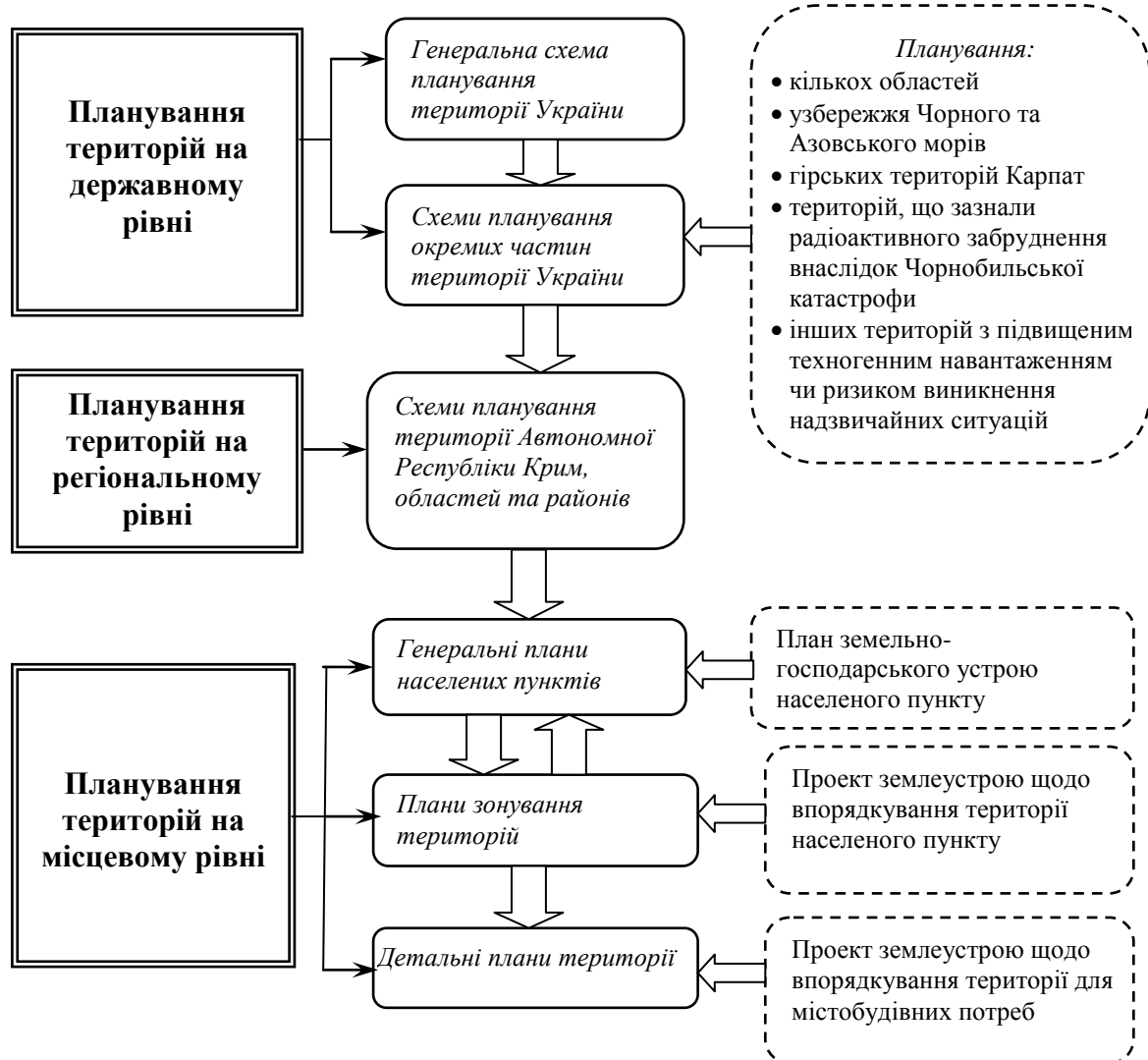

Рис. 1. Сучасна структура документації з планування територій

У наявні наукові літературі [2, 10, 14], законодавчих і нормативних документах [4, 5, 6] поняття «територіальне планування», «планування територій», «регіональне планування», «районна планіровка», «містобудування» тощо нерідко переплітаються й підмінюють одне одного, що не зовсім коректно. Інтенсивні розробки теоретико-методологічного апарату, пов'язаного з поняттям «планування територій», супроводжує різнобій у використанні понять, розумінні їх ієрархічного співвідношення.

У деяких випадках вони використовуються як синоніми, а в деяких, навпаки, в значеннях до того несумісних, що не можуть бути зведені в єдину систему. Розробка теоретико-методологічних і методичних засад планування територій вимагає насамперед певної понятійно-термінологічної та концептуальної визначеності. Нами запропоновано власний варіант узагальнення термінів, понять, категорій, що зустрічаються в понятійно-концептуальному полі дослідження планування територій, у єдину понятійно-термінологічну систему (рис. 2).

Аналізуючи термінологію і систему понять, використовуваних, коли мова йде про планування територій, наголосимо, що найбільш вдалим, на наш погляд, буде застосування терміну *геопланування* (який вже пропонується нами у попередніх роботах для узагальненого

позначення планування територій, районів, регіонів [21]). Такий вибір обґрунтуємо наступним:

1. Згадаємо, що саме географи підійшли до ідеї впорядкування та комплексного планування територій наприкінці XIX ст. У різні часи географи обслуговували різні запити й потреби суспільства, і в історичному ракурсі географія пройшла етапи трьох найбільших загальних парадигм – землеписової, землезнавчої та землевпорядної. Теоретико-методологічне та технологічне зростання географічної науки як провідну робочу парадигму географії висуває концепцію планування територій або геопланувальну парадигму [21], а практичні запити суспільства як актуальне й пріоритетне завдання покладають на географів планування територій на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від міжнародного й національного до регіонального й локального. Територіальне планування в сучасному світі ототожнюється з управлінням «зміною (перетворенням, впорядкуванням) середовища», тобто із суто географічним за змістом завданням зі створення раціонального культурного ландшафту.

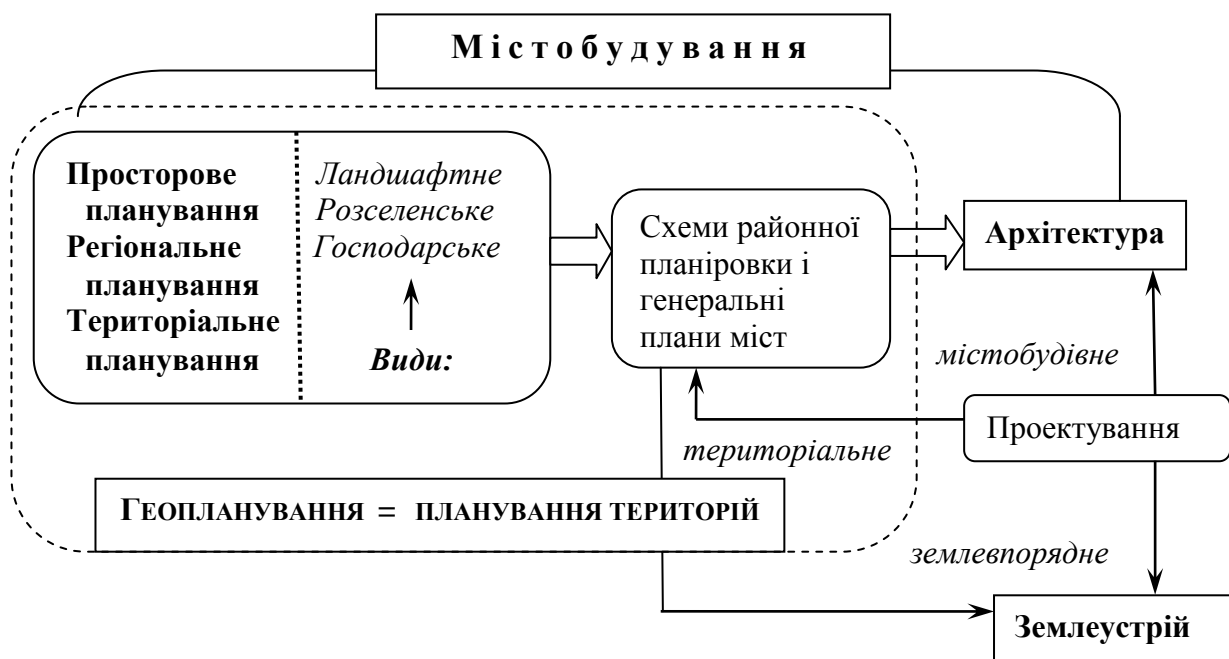

Рис. 2. Понятійно-термінологічна система «Геопланування»

2. Об'єкт і зміст наукової та практичної діяльності, що узагальнено об'єднують в поняття «планування територій», за своєю суттю відповідає об'єктно-предметній сутності географії. Алаєв Е.Б., незважаючи на міждисциплінарний характер територіального планування, цілком обґрунтовано пропонує віднести його до географічних наук. Розмежовуючи терміни «географія» і «географічні науки», він стверджує, що до географічних наук можна віднести всі науки, в яких географічний підхід і метод є основним або одним з провідних, і наголошує, що це поняття значно ширше, ніж географія [1, с. 45]. Географи володіють теорією та методикою планування територій для потреб соціально-економічного розвитку, зокрема плануванням міст та систем розселення, розміщення різних видів господарської діяльності, окремих виробництв і підприємств, формуванням мереж соціальної та виробничої інфраструктури, об'єктів природно-заповідного фонду. Ще в радянські часи помітного розвитку набула так звана конструктивна географія, зокрема, у вигляді районної планівки (започатковано Богорадом Д.І. під назвою «конструктивна географія району») [3].

3. Памятаючи, що об'єктом будь-яких робіт в галузі містобудування, регіонального, районного, територіального планування і проектування є *територія*, використання терміноелементу *geo* при утворенні терміну *геопланування* вказуватиме на змістовну сутність цього виду планування. До того ж це дасть можливість уникнути різнобою при використанні

понять *регіональний, районний, територіальний, просторовий* і т.д. Хоча всі ці визначаючі слова вживаються як синоніми, насправді в глибоко розробленій системі географічних понять і термінів всі вони утворюють ієрархічно впорядковану систему, і тільки поняття район і регіон можуть вживатися синонімічно (зараз, як правило, поняття регіон частіше вживається щодо адміністративно оформлених територій).

В такому контексті під *геоплануванням* ми розуміємо (рис. 3):

- 1) *синтетичний конструктивно-прикладний науковий напрям*, що вивчає планувальну організацію суспільно-просторових комплексів, методи її розробки і оптимізації;
- 2) *науково обґрунтований системний процес* раціональної територіальної організації суспільства шляхом розробки і впровадження планів територіального розвитку.
- 3) *управлінську технологію* регулювання використання територій, створення та підтримання повноцінного життєвого середовища з метою забезпечення збалансованого регіонального розвитку і підвищення якості життя населення.

Суспільно-географічний підхід до аналізу території, її інтегрального потенціалу для потреб геопланування відображає рис. 4. Саме таке бачення структури суспільно-просторових комплексів найбільшою мірою відповідає, на наш погляд, змісту і завданням геопланування.

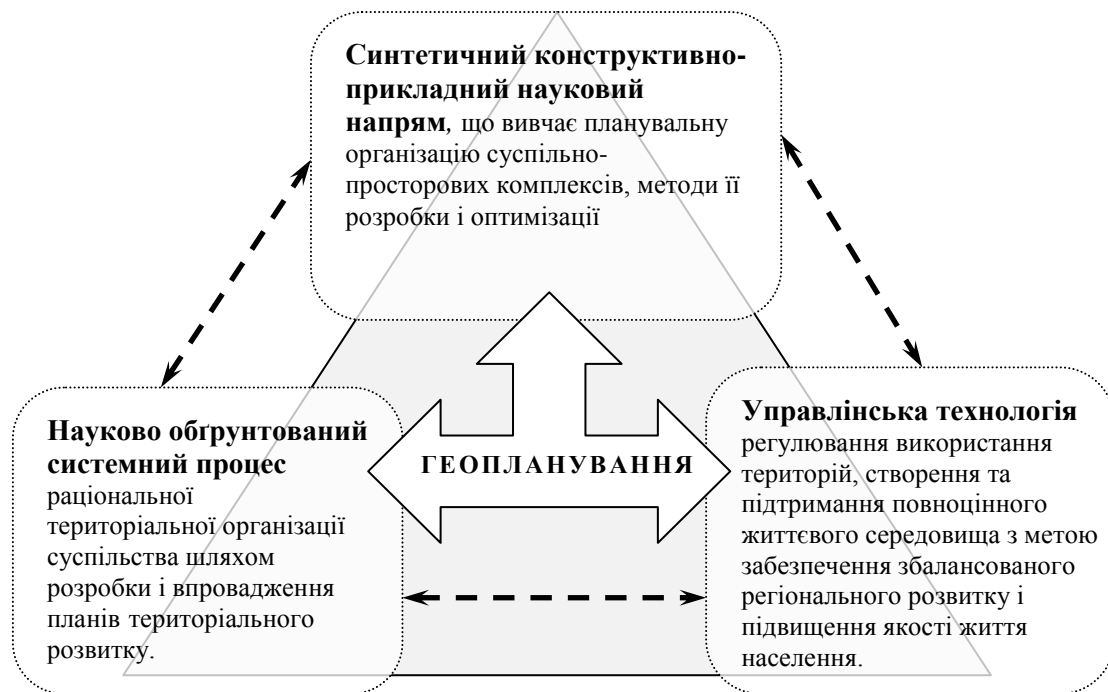

Рис. 3. Змістові складові геопланування.

Окреслимо проблемні аспекти регіонального розвитку і здійснення державної регіональної політики, при вирішенні яких особливого значення набуває геопланування:

1. *Питання раціональної територіальної організації суспільства (ТОС) на різних рівнях і в різних масштабах.* Територія з її інтегральним ресурсним потенціалом знаходить безпосереднє втілення її характеристик, ресурсів, властивостей у територіальній організації суспільства. Планування територій відноситься до тих інструментів державного управління, що забезпечують ТОС в межах просторів різних масштабів і рівнів. Створення системи планів територіального розвитку є однією з найефективніших форм втручання держави у господарську діяльність, територіальну організацію виробництва та розселення населення. У новому Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» планування і забудова територій визначається як діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, яка в числі інших складових передбачає:

- прогнозування розвитку територій;

- забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку територій;
- обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням;

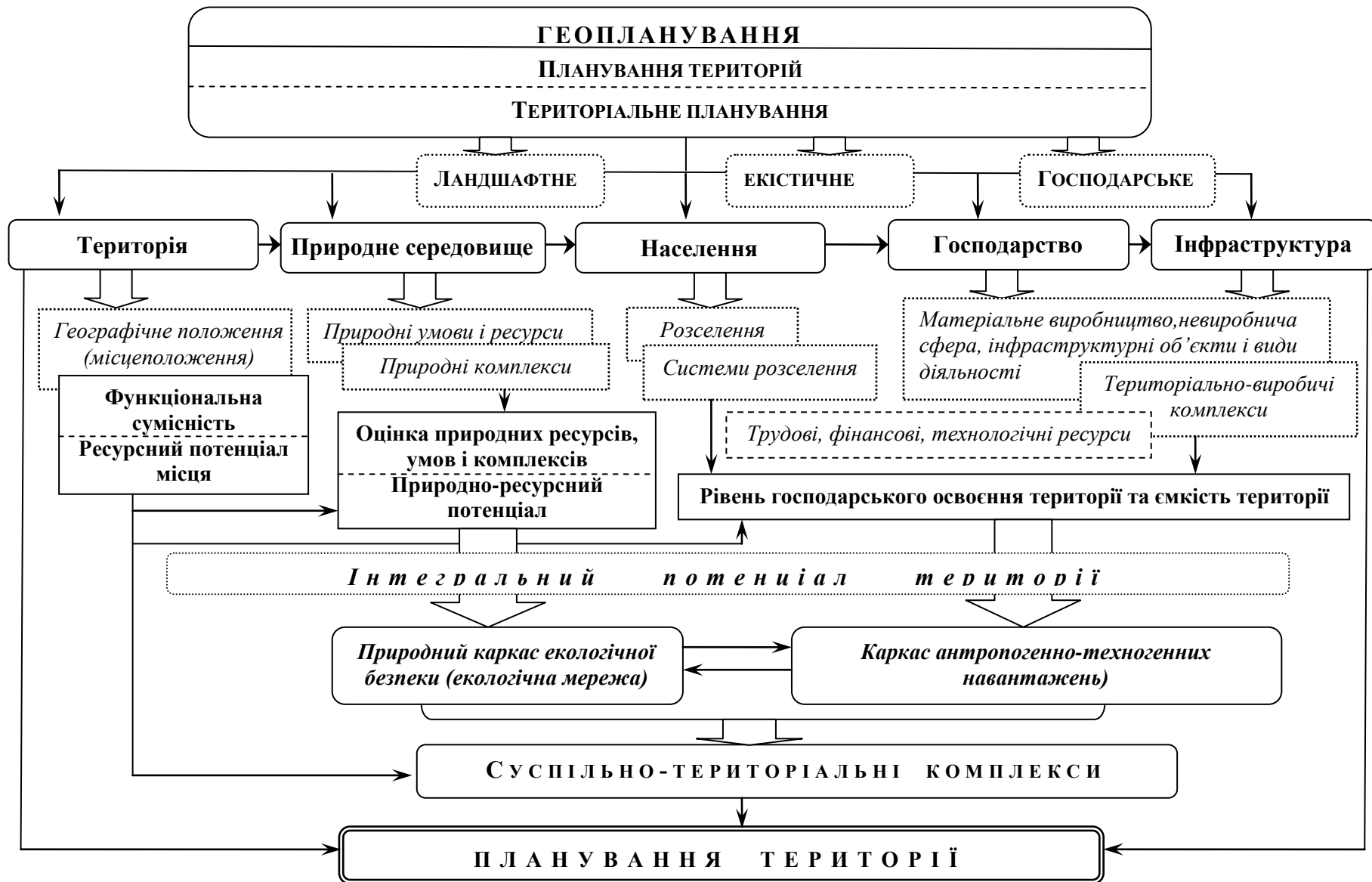

Рис. 4. Структурування території для потреб геопланування.

- взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час планування і забудови територій;
- визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів;
- встановлення режиму забудови територій, на яких передбачено провадження містобудівної діяльності;
- реконструкцію існуючої забудови та територій;
- збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень;
- створення та розвиток інженерно-транспортної інфраструктури;

Відзначимо, що наведені 9 з 13-ти складових діяльності з планування і забудови територій так чи інакше взаємоузгоджуються з концепцією раціональної територіальної організації суспільства. Поняття територіальної організації суспільства у сучасному розумінні [15] може бути визначене як зумовлене об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками упорядкування життєдіяльності суспільства в межах певної території, що проявляється у формуванні суспільно-територіальних комплексів та систем різного ієрархічного рівня, які лежать в основі окремих поселень, агломерацій, регіонів тощо. Зауважимо, що при розумінні ТОС і як процесу (упорядкування життєдіяльності суспільства), і як його результату (суспільно-територіальні комплекси і системи) планування територій має найбільший потенціал обґрунтування і впровадження в життя моделей раціональної територіальної організації суспільства. Якщо загальна концептуальна модель такої організації давно обґрунтована і відома [18], то у практиці планування територій ми зустрічаємося з цілою низкою проблем:

- як узгодити представлене у офіційній документації (плани землекористування, стратегії регіонального розвитку) «одношарове» використання земель з наявним багатшаровим (поєднання двох і більше видів використання земель межах певної території)?

- як вирішити проблеми неспівпадання системи сучасного обліку територій, статистичної звітності щодо розподілу земель і наявної картини їх реального використання?

Ці проблеми в контексті діяльності з планування територій певною мірою можна вирішити шляхом впровадження систематики видів використання земель [21] та оновлення системи обліку земель з обов'язковим виділенням в натурі законодавчо оформлених категорій земель (землі водного фонду, рекреаційного призначення тощо).

2. Питання удосконалення адміністративно-територіального устрою (АТУ) і посилення ролі місцевого самоврядування. Звичайно ж, ця складна і неоднозначна проблема – предмет окремого дослідження і застосування окремих інструментів (перш за все законодавчого, інституційного характеру). Разом з тим необхідно пам'ятати, що результатом реформування АТУ має бути не просто посилення ролі і значення місцевих територіальних громад у вирішенні різноманітних питань суспільної життєдіяльності, але формування дієвого АТУ в рамках державного управління, що забезпечує зростання їх соціально-економічної самодостатності, підвищення якості життя кожної окремої людини і територіальної громади (яка законодавчо закріплена у якості суб'єкту місцевого самоврядування) в цілому. Відправною точкою при цьому стає формування адміністративно-територіальних одиниць низового (базового) рівня в цілях надання реальних прав самоуправління первинним територіальним громадам, забезпечення населення необхідними постійними та періодичними послугами, наближення до населення влади за умови її децентралізації.

На перший погляд, планування територій стоїть осторонь у вирішенні цих проблем, але наголосимо, що саме територія сьогодні є головним ресурсом територіальної громади. Ефективне управління природними і соціально-економічними ресурсами територіальної громади і створення сприятливого життєвого середовища неможливі без створення

стратегічних планів територіального розвитку поряд з наявними програмами соціально-економічного розвитку. До того ж сучасне законодавство [5] затверджує, що планування територій здійснюється відповідними органами виконавчої влади, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та *органами місцевого самоврядування*. Звичайно ж, необхідно відзначити, що розробкою нових планувальних документів не сильно переймалися протягом останніх років із кількох причин: без генерального плану чи схеми планування території значно простіше не зовсім законно перерозподіляти землю, для розробки планувальної документації як правило не вистачає коштів у місцевому бюджеті, зміна місцевого керівництва на виборах часто ускладнює ухвалення розробленої при попередньому керівництві планувальної документації тощо. В сучасний період ситуація щодо розроблення планувальної, містобудівної документації почала змінюватись. Містобудівна документація стає необхідною органам місцевого самоврядування під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, охорони земель, довкілля та здоров'я населення, розвитку соціальної, інженерно-транспортної та туристичної інфраструктури, збереження історико-культурної спадщини. Ця документація є основою для складання програм проведення земельних аукціонів. Інвестиційні проекти окремих забудовників також мають базуватися на рішеннях містобудівної документації.

Разом з цим з цим треба сказати, що поряд з безперечною необхідністю замовлення органами самоврядування містобудівної документації існує інша важлива проблема – необхідність наукового обґрунтування (у тому числі й геопланувального) методології цих проектів, оскільки, наприклад, методики планів зонування території досі немає.

3. Планування територій нерозривно пов'язане ще з однією проблемою загальнодержавного значення – *кадастровою оцінкою земель і територій*. Невипадково в даному контексті поняття «земля» і «територія» використані окремо: якщо на даний час в Україні активно розробляють лише напрямки кадастрової оцінки земель у формі кадастру сільськогосподарських земель та кадастру земель населених пунктів, а кадастрова оцінка природних угідь розроблена лише для лісових земель у формі лісового кадастру, то проблема *кадастрової оцінки території* поки що перебуває у стадії постановки [20], хоча саме територія є головним ресурсом територіальних громад сьогодні. Географами здійснено значний вклад у розробку проблеми кадастрової оцінки земель (як сільськогосподарських [12, 19], так і населених пунктів [13]), достатньою мірою методично розроблена кадастрова оцінка природних ресурсів [9, 17], але розпочаті з 2000 року роботи по плануванню території України, її регіонів та окремих адміністративно-територіальних одиниць активізують розробку нової й актуальної проблеми кадастрової оцінки території.

Акцентуємо, що управлінська практика планування територій і регіонального розвитку здатна ефективно вирішити широке коло проблем сьогодення, пов'язаних з використанням головного регіонального ресурсу - землі (як біологічно продуктивного субстрату) і території (як геопросторового базису життєдіяльності суспільства). Згадаємо, що кадастрову оцінку території визначає наявність чотирьох головних характеристик цих унікальних і своєрідних ресурсів [20]:

- 1) ресурсного потенціалу місця (місцеположення) території;
- 2) потенціалу природних (землі) та соціально – економічних ресурсів території;
- 3) потенціалу ємкості території для розселення і головних видів економічної діяльності;
- 4) потенціал ємкості території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності землекористування.

Звичайно ж, ще зарано говорити про створення *кадастру територіальних ресурсів* на загальнодержавному, законодавчо оформленому рівні оскільки в Україні і досі наявна ціла низка проблемних питань, пов'язаних з веденням державного земельного кадастру, що фактично створювався за радянською методологією економічної оцінки земель, досі розробляється і наповнюється даними автоматизована система ведення державного земельного кадастру, формується ринок земель тощо.

Разом з тим, складові кадастрової оцінки територій при належному методологічному і методичному обґрунтуванні доцільно використовувати при містобудівному аналізі території і обґрунтуванні планувальної організації регіону. В такому випадку територіальні громади матимуть змогу оперувати не тільки кількісною і якісною оцінкою земельних ресурсів, але і оцінками *інтегрального потенціалу території* як найбільш потужного інтегрального ресурсу розвитку. На рис.3 представлена загальна методологічна схема аналізу території як складної організованої системи ресурсів та властивостей для потреб планування територій.

Висновки. В Україні розроблення документації з планування територій має стати невід'ємною частиною розробки стратегій регіонального та місцевого розвитку, без яких складно взагалі уявити перспективний розвиток територій. Геопланування слід розуміти як синтетичний конструктивно-прикладний науковий напрям, науково обґрунтований системний процес діяльності і управлінську технологію що вивчає планувальну організацію суспільно-просторових комплексів, здійснює регулювання використання територій і раціональну територіальну організацію суспільства з метою забезпечення збалансованого регіонального розвитку і підвищення якості життя населення шляхом розробки і впровадження планів територіального розвитку. Суспільно-географічний підхід до аналізу території, її інтегрального потенціалу найбільшою мірою відповідає, на наш погляд, змісту і завданням геопланування. Серед найбільш важливих проблемних аспектів регіонального розвитку і здійснення державної регіональної політики, при вирішенні яких особливого значення набуває геопланування, питання раціональної територіальної організації суспільства на різних рівнях і в різних масштабах, питання удосконалення адміністративно-територіального устрою і посилення ролі місцевого самоврядування кадастровою оцінкою земель і територій.

Література:

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Білоконь Ю. М. Регіональне планування: теорія і практика / Ю. М. Білоконь. – К.: Логос. 2003. – 246 с.
3. Богорад Д. И. Конструктивная география района. Основы районной планировки / Д. И. Богорад. – М.: Мысль, 1965. – 408 с.
4. Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2015 року. Затверджена Постановою КМУ від 21.07.2006 р. N 1001.
5. Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" від 17.02.2011 року N 3038-VI
6. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 07.02.2002 р. N 3059-III.
7. Закон України «Про екологічну мережу» від 24.06.2004 р. № 1864-IV.
8. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 р. № 1989-III.
9. Игнатенко Н.Г. Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез / Н.Г. Игнатенко, В.П. Руденко. – Львов: Изд. Львов. ун-та «Вища школа», 1986. – 164 с.
10. Керівні Принципи Збалансованого Просторового Розвитку Європейського Континенту. Ухвалені на 12-й сесії Європейської Конференції Міністрів, відповідальних за регіональне планування, 7-8 вересня 2000 року, Ганновер. – Режим доступу до джерела: <http://www.aokornus.at.ua/BOOKS/sustainable.pdf>.
11. Лаврів Л. А. Стратегічне планування у системі управління національним господарством: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Лілія Лаврів. – Тернопіль, 2008. – 21 с.
12. Мальчикова Д. С. Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України (на прикладі Херсонської області)): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. геогр. наук. : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Дар'я Мальчикова. – Одеса, 2003. – 20 с.
13. Палеха Ю. М. Теорія і практика визначення вартості територій і оцінки земель населених пунктів України (економіко-географічне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук. : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Юрій Палеха. – К., 2009. – 38 с.
 14. Перцик Е. Н. Районная планировка (территориальное планирование): учеб. пособие для студ. вузов / Евгений Перцик. – М. : Гардарики, 2006. – 398 с.
 15. Підгрушний Г. П. Сутність територіальної організації суспільства її закономірності, процеси та форми / Г. П. Підгрушний // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский В.С., 2011. – С. 253-259.
 16. Рекомендації з планування території прибережної смуги морів (підготовлені в рамках проекту ЄС "Співпраця щодо довкілля Чорного моря: Грузія, Молдова, Росія, Україна")/. Т. Панченко – К., 2009.
 17. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. –У 3-х част.: підручник / В. П. Руденко. – К.: ВД «К.-М. Академія» – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 552 с.
 18. Топчиев А.Г. Геоэкология: географические основы природопользования /А. Г. Топчиев. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392 с.
 19. Топчієв О.Г. Основи методики земельного кадастру гірських районів (на прикладі Українських Карпат) / [Топчієв О.Г., Костюченко А.В., Яцюк З.Й., Проскура З.В.] – Львів: Вид-во Львів. Ун-ту, 1966. – 90 с.
 20. Топчієв О.Г. Територія: сучасний зміст поняття; функції; ресурсний потенціал / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2010. – № 4 (72). – С. 3-9.
 21. Топчієв О. Г. Методологічні засади геопланування регіонів /О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, А. М. Шашеро // Український географічний журнал. – 2010. – № 1 (69). – С. 23-31.
 22. The Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy // Council for Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy. Final-Report (Geneva and Strasbourg, 9 November 2009). – Режим доступу до джерела: <http://www.cbd.int/doc/strategic-plan/workshop-consult-reports/PEBLDS-Council-Final-Report.pdf>